

الحمد لله

سرشناسه	:	۱۳۶۰- درودی، محمدهادی،
عنوان و نام پدیدآور	:	هویت شهر مشهد/ محمدهادی درودی، مرتضی حیدرپور.
مشخصات نشر	:	۱۴۰۰. مشهد: انتشارات مرندیز،
مشخصات ظاهری	:	۴۶۷ ص. مصور (بخشی رنگی)، نقشه.
شابک	:	978-600-106-793-8
وضعیت فهرست نویسی	:	فیپا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	مشهد (Mashhad Iran)
شناسه افزوده	:	حیدرپور، مرتضی، ۱۳۷۱-
رده بندی کنگره	:	DSR ۲۱۲۱
رده بندی دیویی	:	۹۵۵/۸۳۳۳
شماره کتابشناسی ملی	:	۸۷۷۵۹۱۳
اطلاعات رکورد کتابشناسی	:	فیپا

هویت شهر مشهد

محمد هادی درودی

مرتضی حیدرپور

نشر مردیز

هویت شهر مشهد

نویسندگان: محمد هادی درودی ، مرتضی حیدرپور

ویراستار: سیده طویه حسینی

طراح جلد: فهیمه جاهد

چاپ: دقت / نوبت چاپ: اول ۱۴۰۱

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۶-۷۹۳-۸

دفتر نشر: مشهد - خیابان آبکوه ۷ - دانشسرای ۸ - شماره ۹۰

تلفن: ۰۵۱-۳۷۲۷۴۷۶۵ | دورنگار: ۰۵۱-۳۷۲۵۱۳۰۲

تمام حقوق چاپ و نشر این اثر طبق قرار داد محفوظ است و هر گونه چاپ و تکثیر از محتویات این کتاب بدون اجازه کتبی ممنوع است.

متخلفان به موجب قانون حمایت از حقوق مولفان، مصنفان و هنرمندان تحت پیگرد قانونی قرار میگیرند.

قیمت: ۱۴۵,۰۰۰ تومان

تقدیم به پدر و مادرم

که به من راه و رسم دست زبستن را آموختند

و به همسر

بهترین دوست و مهربان ترین هم‌شبان

محمد مادر درود

تقدیم بہ پدر و مادر عزیزم

کہ در سختی ما و دشواری ہمار زندگی ہموارہ یاور سر دلسوز و فداکار و پشتیبانی محکم برلیم بودہ لند.

و تقدیم بہ ہمسرمہر بانم

بہ پاسر قدر دلنی از قلبی گنجدہ از عشق و معرفت کہ محیطی سرشار از آرامش و آسایش بر روی من فراہم

آوردہ است

مرتضی حیدر پور

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱۳
مقدمه	۱۵
فصل اول : ویژگی ها و ساختار کالبدی-فضایی شهر مشهد	۱۹
بخش اول: شکل گیری شهر و سیر تحول آن در گذر زمان	۲۱
ریشه شناسی و تاریخ اولیه سناباد تا شکل گیری مشهدالرضا (ع)	۲۱
از دوران حکومت های ایرانی تا عصر صفویه	۲۳
از صفویه تا دوران معاصر	۲۶
از قاجار تا پهلوی	۲۹
مشهد در دوران جدید	۳۱
موقعیت جغرافیایی شهر مشهد	۳۲
پیشینه محله های قدیم شهر مشهد	۳۴
فصل دوم : معرفی آثار و ابنیه تاریخی شهر مشهد	۴۱
بخش اول: خانه ها و بناهای تاریخی	۴۳
۱. خانه ملک	۴۴
۲. خانه داوودی	۴۹
۳. خانه داروغه	۵۰
۴. خانه سبزواری ها ۱	۵۴
۵. خانه قدیمی صداقتی	۵۷
۶. خانه مقبل السلطنه	۶۰
خانه کوزه کنانی	۶۳
۷. خانه سبزواری ها ۲	۶۷
۸. خانه قدیمی موسوی	۷۰

۷۶	۹. خانه قدیمی حناساب
۷۸	۱۰. خانه اکبر زاده
۸۱	۱۱. خانه عباسیان حسینی
۸۶	۱۲. خانه صاحب علم
۸۹	۱۳. خانه عطاریان
۹۲	۱۴. خانه تمدنی
۹۵	۱۵. خانه موسوی (خانه پریشانی)
۹۸	۱۶. خانه طلایی
۱۰۲	۱۷. خانه سالاری
۱۰۵	۱۸. خانه لگزایی (سلماسی)
۱۰۸	۱۹. خانه خان منش
۱۱۱	۲۰. خانه ظریف
۱۱۴	۲۱. خانه موسوی نژاد
۱۱۷	۲۲. منزل امینی
۱۲۰	۲۳. خانه امیری
۱۲۴	۲۴. خانه کاظم زاده
۱۲۸	۲۵. خانه توکلی
۱۳۳	۲۶. نمای خانه تقوی
۱۳۵	۲۷. نمای انبار کمالی
۱۳۸	۲۸. خانه سیدان
۱۴۱	۲۹. خانه مسکونی جوان صبور
۱۴۴	۳۰. منزل مسکونی تفتی
۱۴۸	۳۱. خانه مسکونی کرمانی
۱۵۲	۳۲. خانه مسکونی بلخاست
۱۵۶	۳۳. خانه مسکونی علیزاده
۱۶۰	۳۴. منزل رجب پور
۱۶۳	۳۵. خانه زرین زاده
۱۶۷	۳۶. نمای منزل کمالی
۱۷۱	۳۷. منزل مسکونی ناظران

۱۷۵	۳۸. خانه اردکانی (دولابیان).....
۱۷۹	۳۹. نمای مطب اسکندری.....
۱۸۰	۴۰. خانه غفوری.....
۱۸۴	۴۱. نمای مطب دکتر شیبانی.....
۱۸۶	۴۲. خانه جواهری.....
۱۹۰	۴۳. خانه نوریان.....
۱۹۴	۴۴. منزل دکتر حشمت اعتمادی.....
۱۹۶	۴۵. منزل شیخ الاسلامی.....
۱۹۸	۴۶. منزل هوشمند.....
۲۰۱	۴۷. خانه وطن چی.....
۲۰۵	۴۸. خانه پیشه‌وران.....
۲۰۷	۴۹. خانه یزدان پرست.....
۲۱۰	۵۰. خانه حسینی-خانه قندی.....
۲۱۳	۵۱. منزل حسن زاده.....
۲۱۵	۵۲. منزل سبزواری زاده (سبزواری‌ها ۱).....
۲۲۰	۵۳. خانه احمدیان.....
۲۲۲	۵۴. منزل موسوی (طلعت).....
۲۲۵	۵۵. نمای منزل قهرمان پور.....
۲۲۸	۵۶. خانه قدیمی وهاب زاده.....
۲۳۲	۵۷. خانه باغ چهار برج توس.....
۲۳۸	۵۸. منزل زرعی.....
۲۴۱	۵۹. بدنه خیابان نواب صفوی.....
۲۴۲	۶۰. نمای منزل احمدی.....
۲۴۴	۶۱. نمای بدنه‌های خیابان شیرازی.....
۲۴۹	۶۲. خانه مجید نیا.....
۲۵۲	۶۳. خانه داوری.....
۲۵۶	۶۴. خانه محمدی.....
۲۶۰	۶۵. خانه براتی.....
۲۶۳	۶۶. ساختمان مطب دکتر ضیائی.....

۲۶۵	۶۷. نمای منزل درایتی.....
۲۶۸	۶۸. خانه بنی هاشمی.....
۲۷۰	۶۹. خانه توکلی زاده.....
۲۷۵	۷۰. خانه دخترمَلِک.....
۲۸۰	۷۱. خانه السّتی.....
۲۸۳	۷۲. سرسرای ورودی خانه امیر فخریان.....
۲۸۴	۷۳. منزل فولادی.....
۲۸۸	۷۴. خانه ساختیانچی.....
۲۹۱	بخش دوم: ساختمانها و عمارت‌ها
۲۹۱	۱. مجموعه باغ خونی.....
۲۹۵	۲. ساختمان قدیمی بیمارستان امام رضا (ع).....
۲۹۹	۳. هتل پارس.....
۳۰۰	۴. فرهنگسرای بهشت.....
۳۰۴	۵. اداره هلال احمر.....
۳۰۷	۶. باغ ملی.....
۳۱۰	۷. ساختمان اداره دارائی.....
۳۱۳	۸. ساختمان شهرداری مشهد.....
۳۱۸	۹. بانک ملی مرکزی.....
۳۲۳	بخش سوم: آرامگاه‌های مذهبی - فرهنگی
۳۲۳	۱. حرم مطهر.....
۳۳۰	۲. مقبره خواجه ربیع.....
۳۳۱	۳. گنبد هارونیه.....
۳۳۳	۴. گنبد خشتی.....
۳۳۶	۵. آرامگاه نادر.....
۳۳۸	۶. آرامگاه فردوسی.....
۳۴۳	۷. گنبد سبز.....
۳۴۴	۸. مقبره پیر پالان دوز.....
۳۴۶	۹. آرامگاه میرزا ابراهیم رضوی.....
۳۴۸	۱۰. آرامگاه منسوب به غزالی.....

۱۱. گور جای میلی مشهدی..... ۳۵۲

بخش چهارم: اماکن مذهبی - فرهنگی..... ۳۵۵

۱. مصلی پایین خیابان..... ۳۵۵
۲. مسجد هفتادو دوتن..... ۳۵۷
۳. مدرسه دودر..... ۳۵۹
۴. مدرسه پریزاد..... ۳۶۱
۵. مدرسه بالاسر..... ۳۶۲
۶. مصلی طرق..... ۳۶۳
۷. سردر مدرسه حاج حسن خان..... ۳۶۶
۸. سردر مدرسه باقریه..... ۳۶۸
۹. مدرسه نواب..... ۳۶۹
۱۰. مدرسه خیر اتخان..... ۳۷۱
۱۱. مدرسه عباسقلی خان..... ۳۷۳
۱۲. خانقاه نعمت اللهی..... ۳۷۴
۱۳. حسینیه رحیمیان..... ۳۷۹
۱۴. هنرستان بهشتی..... ۳۸۲
۱۵. کلیسای ده دی..... ۳۸۶
۱۶. کلیسای انجیلی..... ۳۹۱

بخش پنجم: سراها و بازارها..... ۳۹۵

۱. سرای عزیز ا... اف..... ۳۹۵
۲. نمای سرای فولادکار..... ۳۹۹
۳. نمای بیرونی سرای عروس..... ۴۰۱
۴. بازار فرش..... ۴۰۳
۵. سرای ترکمن ها..... ۴۰۸

بخش ششم: حمام ها و آب انبارها..... ۴۱۱

۱. حمام رضوی..... ۴۱۱
۲. حوض برجی..... ۴۱۲
۳. یخدان تاریخی چهار برج..... ۴۱۵
۴. نمای گرمابه سعدی..... ۴۱۷

۴۱۸..... ۵. مسجد حوض معجردار.....

بخش هفتم: کاروانسراها و قلعه‌ها..... ۴۲۳

۴۲۳..... ۱. رباط فخر داوود.....

۴۲۶..... ۲. کاروانسرای بابا قدرت.....

۴۲۸..... ۳. رباط علاق‌بند.....

۴۳۱..... ۴. کاروانسرای شاه عباسی.....

۴۳۳..... ۵. رباط باش ساروج.....

بخش هشتم: سایر آثار تاریخی..... ۴۳۷

۴۳۷..... ۱. بنای سنگی بازه هور.....

۴۴۰..... ۲. میل اخنجان (اخنجان).....

۴۴۲..... ۳. کوره آجرپزی رستگارمقدم.....

۴۴۵..... ۴. اقامتگاه خلع.....

۴۴۷..... ۵. میدان ده دی (مکان رویداد).....

۴۵۰..... ایستگاه راه‌آهن مشهد (ابنیه، تاسیسات و...).....

پیوست..... ۴۵۲

واژگان..... ۴۵۳

منابع و مأخذ..... ۴۶۳

پیشگفتار

بافت تاریخی شهر ایرانی اسلامی با ارزش کالبدی و فرهنگی نهفته در خود، از هویت شهری بالایی برخوردار است، در نتیجه حفظ بافت‌های تاریخی به عنوان هویتی ضروری برای ادامه حیات شهرها مطرح می‌گردد. در واقع هویت پاسخی به پرسش در خصوص چیستی یا کیستی است که در بستر تاریخی جامعه شکل می‌گیرد. یکی از دلایل اصلی بحران هویت امروزین شهرها را می‌توان ناکارآمدی بافت‌های تاریخی ذکر نمود. با گذر زمان، لاجرم، تغییر اتفاق خواهد افتاد. لیکن تداوم همراه با تغییر که پیوند بین گذشته با حال را ممکن می‌سازد. خود باعث تعادل بخشی به این تغییر خواهد بود. کتاب حاضر از نوع کیفی است و به دنبال بررسی عناصر شکل دهنده به هویت بافت‌های تاریخی شهر مشهد به منظور مقابله با پدیده از دست رفتن هویت بافت‌های مذکور است. روش نوشتاری کتاب بیشتر مطالعات کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی است و در بعضی موارد از اطلاعات میدانی بدست آماده از بناهای تاریخی جمع آوری شده است. بررسی‌ها حاکی از آن است که عناصر اصلی شکل دهنده به هویت بافت تاریخی شهر مشهد عبارتند از: ارگ، مساجد، بازارها، محله‌ها و خانه‌های مسکونی و... است که از این میان ارگ، مساجد و بازارها سه رکن اصلی شهر را بوجود می‌آورند. مساجد به عنوان محوری‌ترین عنصر کالبدی در شهرهای اسلامی و بازار، یکی از عینی‌ترین نمودهای معماری و شهرسازی سنتی است. که به عنوان ستون فقرات و قلب تپنده شهر ایفای نقش می‌کرده است. خانه‌های مسکونی موجود در بافت تاریخی که هویت شهر را ایجاد کرده بیشترین دید بصری را به مخاطب القا کرده و معماری دوره‌های گذشته را با شیوه

و شرایط طراحی به بازدیدکنندگان نشان می‌دهد این بناها بعد از چندین سال نیاز به مرمت و بازسازی توسط دستگاه‌های مرتبط را داشته ولی برخلاف میل باطنی و به دلیل وجود طرح‌های مصوب جامع و تفصیلی شهر یا معابر کم عرض و یا پروژه‌های در حال ساخت، این بناها و ساختمان‌های هویتی، در حال تخریب و جایگزین شدن آنها با ساختمان‌های جدید می‌باشد.

با توجه به اهمیت مطالب فوق و از آنجایی که هر روز در جراید و روزنامه‌ها خبری درباره تخریب آثار تاریخی و فرهنگی منتشر می‌گردد، تصمیم به تدوین و تالیف این کتاب گرفته شد. در تالیف این کتاب سعی شده است تا جزییات بیشتری از آثار فرهنگی و تاریخی شهر مشهد که بخشی از هویت آن محسوب می‌گردد برای علاقه مندان به تاریخ و فرهنگ این شهر ارائه گردد.

در پایان وظیفه خود می‌دانم از زحمات سرکار خانم مرکزی در اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و سرکار خانم سارا افشار که در بخش ویراست داری همکاری نموده‌اند سپاسگذاری می‌نمایم.

لازم بذکر است، با توجه به محتوای فرهنگی، تاریخی و گردشگری کتاب، در ابتدا مقرر بود تا این کتاب در سال ۱۳۹۶ و با حمایت شهرداری محترم شهر مشهد (معاونت گردشگری و زیارت سازمان فرهنگی و اجتماعی) چاپ و منتشر گردد. ولی بعد از گذشت چند سال و عدم حمایت و مشارکت نهاد مذکور در چاپ کتاب، نویسندگان با هزینه شخصی خود اقدام به چاپ کتاب بصورت صفحات غیر رنگی نمودند.

امید است کتاب حاضر بتواند مقدمه‌ای باشد بر شناسایی بخشی از هویت فرهنگی و تاریخی شهرمان و با امید به روزی که ما بتوانیم با افتخار به حفظ و حراست از هویت شهر خود، این میراث بجا مانده از نسل‌های قبل را به نسل‌های بعدی تقدیم نماییم.

محمد هادی درودی

دی ماه ۱۴۰۰

مقدمه

امروزه هویت شهری، هم چون حلقه‌ای گم شده است و شهرها نه بر پایه هویت اصیل خود، بلکه بر پایه تقلیدهای بدون اندیشه از مظاهر غربی و الگوهای مدرن بدون توجه به الگوهای بومی در حال شکل‌گیری و گسترش‌اند. در واقع دوران معاصر را می‌توان به عنوان سرآغاز گسست و کمرنگ شدن توجه به ابعاد هویتی شهرها و زندگی اجتماعی شهری در نظر گرفت. شیفتگی به مظاهر غیر بومی، به فراموشی سپردن مظاهر اصیل بومی انجامیده است. در واقع فقدان آشنایی لازم و نیز فقدان اهمیت به ضرورت وجود الگوهای بومی از این دوره به بعد باعث شده تا در طرحهای توسعه شهری واقعیات بسیاری به فراموشی سپرده شود. از دیگر سو، رواج روزافزون فرهنگ غربی به دلیل احاطه جامعه توسط ابزارهای تکنولوژیک که باعث هجوم گسترده الگوها و فرهنگ ناآشنای غربی شده، باعث شده تا امروزه هویت و ابعاد هویتی از بیرون جسته شود. (بازیابی هویت از بیرون). مجموعه عوامل بالا باعث شده تا در عصر پیش رو، خویشتن را گم کنیم؛ به سخن دیگر، خود را در دیگری جستجو کنیم. پس یک انفصال آشکار را بین معماری، فرهنگ، اندیشه و تاریخ به وجود آورده است که این نیز ناشی از همان گسست تاریخی دوران معاصر است.

هنگامی که در پی شناخت ابعاد ساختاری هویت شهری هستیم، ابتدا باید عناصر سازنده و شکل دهنده آن را بشناسیم. هویت شهری دارای ابعاد مختلفی می‌باشد که این ابعاد در ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر هویت یک شهر را تشکیل می‌دهند. در مجموع چهار بعد اساسی که نمایانگر هویت شهری می‌باشد عبارتند از:

بعد اول: هویت محیطی-اکولوژیک

بعد دوم: هویت اجتماعی-فرهنگی

بعد سوم: هویت اقتصادی

بعد چهارم: هویت کالبدی-فضایی

به طور کلی رویکرد حاکم بر این کتاب تبیین ابعاد مکانی-زمانی هویت یک شهر است. منظور از بعد زمان ویژگی‌های تاریخی از ابتدا تا زمان حال در مقیاس معماری و کالبدی است. مجموعه باز شناخت هویت شهر مشهد با اخذ این رویکرد سعی بر این دارد تا مسئله هویت شهری را از این زاویه مورد کاوش قرار داده و ضمن شناسایی کامل عناصر هویتی سازنده فضاهای شهری به طور کامل، ابعاد هویتی شهر را از بعد کالبدی-فضایی در بستر مکان-زمان بررسی نماید.

کوئین لینچ عناصر هویت بخش شهر را عمدتاً در وجوه کالبدی (راهها و شبکه ارتباطی، لبه‌ها، محله‌ها، گره‌ها و نشانه‌ها) می‌بیند. بنابراین، بافت کالبدی و ساختار مکانی-فضایی شهرها یکی از مهمترین ابعاد هویتی شهرها را شکل می‌دهد زیرا شکل‌گیری بافت کالبدی شهری متأثر از اندیشه‌ها، عقاید، باورها، فعالیت‌ها و سطح فرهنگ جامعه می‌باشد. از اینرو شناخت این بخش از شهرها می‌تواند به شناخت بیشتر سایر ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز بینجامد. واقعیت آن است که بافت کالبدی امکان بازشناسی هویت شهری را به صورت بصری فراهم می‌کند و به همین دلیل از میان سایر ابعاد هویتی اهمیت بیشتری دارد.

در کتاب بازشناخت هویت شهر مشهد، بافت کالبدی شهر با تاکید بر آثار فرهنگی و تاریخی مورد مطالعه قرار گرفته است. در واقع بافت کالبدی قدیمی هر شهر نمودی از اصالت، پیشینه تاریخی و سابقه سکونت‌گزینی است که به وسیله آن جامعه می‌تواند بسیاری از ویژگی‌های تاریخی و جایگاه واقعی خود را باز شناسند. به عبارتی، عاملی است که به وسیله آن می‌توان الگوهای اصیل و بومی سکونت را بازشناخت و توسعه شهری و ساخت بناهای جدید را بر اساس آن و در ارتباط با آن شکل داد. حال آنکه در جریان‌های توسعه‌ای این بخش به فراموشی سپرده شده و در حال اضمحلال است.

مهمترین ابعاد مورد توجه در این کتاب در دو فصل اصلی و نه بخش به شرح ذیل مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل اول: ویژگی‌ها و ساختار کالبدی-فضایی شهر مشهد

- بخش اول: شکل‌گیری شهر (سابقه سکونت‌گزینی و پیدایش شهر) و سیر تحول آن در گذر زمان؛

- فصل دوم: بررسی آثار تاریخی و فرهنگی شهر مشهد؛

- بخش اول: خانه‌ها و بناها؛

- بخش دوم: ساختمان‌ها و عمارت‌ها؛

- بخش سوم: آرامگاه‌های مذهبی - فرهنگی؛

- بخش چهارم: اماکن مذهبی - فرهنگی؛

- بخش پنجم: سراها و بازارها؛

- بخش ششم: حمام‌ها و آب‌انبارها؛

- بخش هفتم: کاروانسراها و قلعه‌ها؛

- بخش هشتم: سایر آثار تاریخی.

در تمامی بخش‌های فوق، ضمن ارائه توضیحات کافی، سعی شده تا با ارائه عکسها، تصاویر، نقشه‌ها و کروکی‌های مفصل امکان ارتباط بهتری برای خواننده با آنچه که گفته شده را فراهم نماید. (در بیان مقدمه از کتاب "در جستجوی هویت شهری، رویکردی نو به مسائل شهری" استفاده شده است)

